

התכלת – ארגמון או ינטינה?

הרב אליהו טבגר

לפני שנים רבות הציע הרב הראשי לישראל הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל לזהות את חילזון התכלת בחילזון הינטינה (סגולית). הסמך הממשי היחיד לרעיון זה הוא הברייתא במסכת מנחות [מד, א] 'חלזון זהו גופו דומה לים וברייתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה' וכו'. מברייתא זו ברור שמדובר בחילזון, אך היא ניתנת לפירושים שונים שאי אפשר להכריע ביניהם באופן מוחלט, כך שאין לדבר עליה כעל מקור לסימני זיהוי חד משמעיים. גם אם לפעמים נראה פירוש אחד קרוב יותר לפשט - יתכן שהאמת נמצאת דווקא בפירוש הדחוק יותר והפחות נראה ממבט ראשון. בנוסף לבעיה זו, יש לשיטת הזיהוי על פי סימנים חולשה ידועה (שדיברתי עליה כבר במקומות אחרים), והיא שגם אחרי שמצאנו חילזון שמתאים לדעתנו לסימני הזיהוי שבמקורות - אין ביטחון שאין חלזונות אחרים שעדיין לא מצאנו, או שלעולם לא נוכל למצוא אותם משום שכבר נכחדו, שיש בהם בדיוק אותם הסימנים. מי שבא לסמוך על שיטה זו צריך להבטיח סריקת מכלול בעלי החיים שהיו בזמן חז"ל, ולהראות שמתוך כולם נמצא מתאים לסימנים הללו בעל חיים אחד בלבד, מעשה כמעט בלתי אפשרי.

כאן אתייחס שוב לטענות שהושמעו במסגרות שונות בעד זיהוי הינטינה כחילזון התכלת, ואשתדל להשיב על הדברים ולהוכיח שאין בהם ממש.

1. על פי האמור בברייתא הנ"ל 'גופו דומה לים', טוענים בעלי שיטה זו שמוכח שהחילזון דומה בצבעו לים ולשמים, ואם כן המועמד היחיד לזיהוי בחילזון התכלת הוא הינטינה, שצבע קונכייתו וגופו כחול-סגול. למעשה לא ברור מתוך לשון הברייתא לאיזה סוג דימיון היא מתכוונת, האם הכוונה לדימיון

בגוון [כמו שהבין הרמב"ם בהל' ציצית פ"ב ה"ב] או שהכוונה לדימיון אחר, כמו שלדוגמא הבין הפירוש לספר היצירה המיוחס לראב"ד [הקדמה נתיב ח] שהכוונה להיצמדות לקרקעית הים. ובאשר לדימיון לשמים, הרי זו גירסה אחרת של אותה ברייתא המובאת במסכת ציצית, ואין זה נכון להשתמש בשתי גירסאות מתחלפות בעת ובעונה אחת, אלא יש להחליט מהי הגירסא הנכונה. על כל פנים, גם אם נקבל את הפירוש הראשון, אין הינטינה החלזון היחיד המתאים לסימן זה. גם הארגמון, ניתן לתארו כדומה בצבעו לים, וכבר דובר על כך רבות.

2. החלזון 'עולה אחת לשבעים שנה' (בבלי מנחות מד, א. ברייתא ציצית), וזה מתאים לחלזון הינטינה, שאולי (אני מדגיש 'אולי', כי דבר זה באמת לא נבדק) מופיע רק אחת לשנים רבות בכמויות משמעותיות. גם הביטוי 'עולה אחת לשבעים שנה' נתון לפירושים שונים: א. עולה מן הים ליבשה. ב. עולה מן הארץ [כפי שהבין רש"י במקום]. ג. עולה וניתק מקרקעית הים. ד. עולה ברשת הדייגים. ובכלל, אין שום הכרח שביטוי זה מסביר מדוע ניתן ללכוד את החלזון רק לעיתים רחוקות. יתכן מאוד שביטוי זה מכוון כלפי תיאור חיי החלזון [כמו שהבין הרמ"ע מאפנו במאמר דבקות השם ח"ד ידי-טו 'אלא שורשו נעוץ ותקוע בקרקע הים כו' ואחת לשבעים שנה נעקר משם ועולה מן המים ואז הוא דומם בלא תנועה כלל' וכו'], ואין שום נפקא מינה בכך כלפי אפשרות השגתו, כי אפשר לאסוף אותו מקרקעית הים, ואדרבה כאשר הוא ניתק מן הקרקעית הוא מת ואינו ראוי לצביעה טובה. א"כ אין סימן זה הולם דווקא את הינטינה, הוא הולם גם את הארגמון וכל חלזון אחר, שגם הם נזרקים באופן נדיר ע"י גלי הים ליבשה, בדיוק כמו שזה קורה לינטינה. בכלל, ראוי לפקפק בשימוש בביטוי מליצי כסימן מזהה לבירור המציאות. מעניין מה היו התוצאות, אם היינו מנסים לזהות חרוב על פי הנאמר עליו במסכת בכורות [ח, א] שמשעת נטיעתו עד שעת גמר פירותיו שבעים שנה, או לזהות נחש או אפעה על פי הנאמר עליהם [שם] שמתעברים לשבע

ולשבעים שנה. האם היינו מגיעים לאותו חרוב ולאותם נחש ואפעה הידועים לנו?

3. החילזון דומה לדג ('ברייתו דומה לדג', מנחות מד, א), וצורת הקן הבועתי שבונה לו חילזון הינטינה, שאל תחתיתו הוא נצמד וכך צף על פני הים – דומה לדג קטן. קשה מאוד להניח שחז"ל התכוונו בביטוי הנ"ל לדימיון המסויים שיש אולי בין קן הבועות של הינטינה לבין דג. ובכלל, לא ברורה כלל ההגדרה שנתנו חז"ל למושג 'דג' וגם הרב הרצוג התלבט בכך רבות בכתביו [עי' בספר 'התכלת' לרב בורשטיין עמ' 385 ועוד]. אפשר להרחיב את ההגדרה מאוד ולומר שכל דבר החי בים נקרא דג [כמובא באליהו רבה להגר"א מסכת כלים י, א], ואפשר לצמצמה בצמצומים שונים. יש גם לעמוד על הביטוי 'ברייתו' המוזכר בברייתא לענין הדימיון לדג, לעומת 'גופו' המוזכר קודם לכן. ראיתי פירוש יפה בספריו של פרופ' פליקס, שהחלזון – וזה כולל את כל החלזונות – מתרבה ומשריץ כדג, ו'ברייתו' מתפרש כ'דרך רבייתו'. אך כאמור אין לקבוע מסמרות בכך, ויתכנו פירושים אחרים לביטוי זה.

4. בגמ' במסכת שבת [עב, א] כתוב כך: 'ת"ר הצד חלזון והפוצעו וכו' וליחייב נמי משום נטילת נשמה, אמר רבי יוחנן שפצעו מת. רבא אמר אפילו תימא שפצעו חי, מתעסק הוא אצל נטילת נשמה כו' דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה כי היכי דליציל ציבעיה'. מגמ' זו אנו למדים כמה דברים: א. אפשר להפיק צבע מחלזון מת [תשובת ר' יוחנן]. ב. הפקת הצבע נעשתה ע"י פציעה. ג. פציעת החלזון גוררת אחריה את מיתתו. דברים אלה אינם תואמים את הינטינה. שבלולים מתים שלה אינם ראויים לשימוש, ואין צורך כלל לא בפציעה, וכל שכן שלא בהמתה, אלא כאשר מציקים לה היא פולטת כמויות ניכרות של נוזל כחול. גמ' זו מהווה פירכה גדולה לינטינה.

5. מסיפור המובא בספרי (זאת הברכה סי' שנז) נראה שסיבת נדירותו של החילזון היא סיבה פלאית, ולא נדירותו האמיתית כפי שהדבר קורה בחילזון

הינטינה. וז"ל הספרי: 'אמר רבי יוסי, פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור, ומצאתי זקן אחד, אמרתי לו פרנסתך במה, אמר לי מחלזון. אמרתי לו וכי מצוי הוא, אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו, ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימוק במקומו'. התשובה שבפי הזקן להסברת נדירותו של החלזון אינה מתאימה כלל לינטינה. הסיבה לנדירותה של הינטינה היא בכך שהיא נזרקה לעיתים רחוקות מאוד לחוף, ולא כפי שמתואר בפי הזקן שיש מקום מסויים שהחלזון מצוי בו, אלא שאין האנשים הולכים לשם מחמת פחד הסממיות. דבר זה גם מחזק את האמור למעלה, שאין השגת החלזון תלויה באיזו שהיא תופעה המתוארת בביטוי 'עולה אחת לשבעים שנה'. ואדרבה, סיפור זה מראה פנים לארגמון, שמצוי במקומות המתוארים שם (בין כזיב לצור) בגלל החופים הסלעיים אליהם הוא נמשך, בניגוד לינטינה שמצוי בכל חופי ארץ ישראל בשווה. הקטע הזה ב'ספרי' מפרוץ את הטענה שמדובר כאן בינטינה, והקטע הסמוך לו שם, שמונה את החלזון כאחד הענפים הכלכליים שפירנסו את יושבי האיזור הזה, מוכיח בעליל שמדובר כאן דווקא בחלזון הארגמון, שידוע ממקורות היסטוריים רבים כעמוד התווך בכלכלת האיזור ההוא באותם הזמנים.

6. הגמ' במנחות [מב, ב] מדברת על דם חלזון שצובעים בו. קשה להבין איך נזול כחול שפולטת הינטינה בחייה, יכול להיקרא 'דם'. כמו כן הגמ' בשבת [עד, ב] מדברת על צידת חלזון ברשתות. דבר זה לא קיים בינטינה, היא לא ניצודת ובוודאי שלא ברשתות, אלא נלקטת מאדמת החוף, אחרי שהיא נפלטת ע"י גלי הים אל היבשה. לעומת זאת, כל התנאים האלה מתאימים היטב לחלזון הארגמון. יש צורך בפציעה [הפציעה היא ממש כעין פציעת אגוזים בפטיש], החלזון מת בסופו של דבר כתוצאה מהפציעה, וגם יש אפשרות לפצוע חלזון מת ולהפיק גם ממנו צבע, אלא שיש עדיפות להפקת הצבע מחלזון חי מצד איכותו. דבר זה מוזכר גם כן בספרים עתיקים,

המתארים את תהליך הפקת צבע הפורפורה. אחרי הפציעה נוצר צבע בגון המזכיר בהחלט את הדם. גם זה מתואר במדוייק בספרים העתיקים, הקוראים לנוזל זה 'דם חלזון'. חלזון הארגמון ניצוד כאז כן היום בעזרת רשתות המורדות אל קרקעית הים יחד עם הפתיון.

7. אי אפשר גם להתעלם מחוסר איזכורה של הינטינה בספרים המתארים את ההווי של העולם העתיק. אי אפשר לקבל שחילזון התכלת היה 'מוצר' שהעולם העתיק לא הכיר כלל, שלא נסחר בשווקיו והמלכים והרוזנים לא התאוו ללובשו. דברים אלה הם הרי מסימני ההיכר המובהקים של התכלת. לעומת זאת צבע הארגמון, או בשמו המקורי הפורפורה, הוא המוצר היחיד המופק מחלזונות הים, שמדובר בו רבות בספרות העבר. הוא מתואר כאחד מחפצי הערך של הזמן העתיק, יחד עם הכסף והזהב, דבר ההולם יפה את התכלת. לא המקורות החיצונים בלבד מצביעים על הארגמון כמקור התכלת. גם במקורותינו אנו, החל מהירושלמי המובא אצל הראב"ה [על ברכות ט, ב, סי' כה] דרך הרמב"ן [עה"ת שמות כח, ב] עד הפוסקים האחרונים החשובים כחזו"ת יאיר [מקור חיים עמ' צט] וריעב"ץ [מטפחת ספרים] ועוד, וכבר דובר על כך רבות ובפירוט במקומות אחרים.

עד עתה נכשלו כל החוקרים במאמצייהם לצבוע חוט צמר בנוזל המופק מן הינטינה. אם יבוא חוקר וירצה לשכנע את ציבור המתעניינים שהינטינה הוא התכלת המקורי, הוא יצטרך להציג את תהליך הצביעה, להסביר האם הצבע יציב, האם הוא תואם את הבדיקות שמוזכרות בגמ' [מנחות מב, ב], האם מרתיחים אותו ביורה עם הסממנים כמוזכר בגמ' שם, האם יש צורך בטעימת היורה לפני הצביעה, והאם ניתן היה בזמנים הקדומים בחומרים ובתנאים שעמדו לרשות קדמונינו לבצע את הצביעה. גם אז יהיה צורך שאפשרות הצביעה היא תנאי הכרחי לזיהוי צבע היוצא מחילזון כלשהו כתכלת המקורית.

אבל בהחלט אינה תנאי מספיק. לא כל דבר שצובע בצבע כחול הוא בהכרח התכלת המקורית.